УДК 159.922.7/.8:159.9.07:355.4

Інокентій КОРНІЄНКО
доктор психологічних наук, професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна
https://orcid.org/0000-0003-1451-4128
e-mail: innokesha@gmail.com
Марія М'ЯСИЩЕВА
здобувачка вищої освіти,
Мукачівський державний університет
https://orcid.org/0009-0009-4186-2807
e-mail: miasyshcheva@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТРЕСУ ТА ІНТЕНСИВНОЇ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано трансформацію структури агресивної поведінки підлітків під впливом хронічного воєнного стресу та інтенсивного цифрового навантаження. Теоретично обґрунтовано звуження «вікна толерантності» нервової системи, що спричиняє дефіцит саморегуляції в умовах тривалої соціальної кризи. На основі емпіричного дослідження встановлено суттєве переважання реактивної агресії над проактивною формою, що свідчить про перехід молоді у стан постійної оборонної готовності. Виявлено феномен тотального соціального цинізму, який трансформувався у специфічний захисний буфер та нову внутрішньогрупову норму сприйняття. Окреслено специфіку: схильність юнаків до інструментального домінування та дівчат до прихованої когнітивної ворожості.

Ключові слова: підліткова агресія; реактивна агресія; проактивна агресія; цинізм; діджиталізація; повномасштабна війна; гендерні відмінності.

Inokentii KORNIIENKO
Donetsk National University named after Vasyl Stus, Vinnytsia, Ukraine,
Mariia MIASYSHCHEVA
Mukachevo State University

TRANSFORMATION OF THE STRUCTURE OF AGGRESSIVE BEHAVIOUR AMONG ADOLESCENTS IN A CONTEXT OF WAR-RELATED STRESS AND INTENSIVE DIGITALISATION

This article examines the transformation of the structure of adolescent aggression under the dual influence of war and digitalisation. This topic is particularly relevant due to the narrowing of the nervous system's 'window of tolerance' in adolescents caused by chronic stress, which leads to a deficit in self-regulation. An empirical study was conducted on a group of 30 participants (aged 14–18) using the The Reactive–Proactive Aggression Questionnaire (RPQ), The Cook–Medley Hostility Scale (CMHS) and The Buss–Perry Aggression Questionnaire (BPAQ).

The key finding of the study is the identification of a significant predominance of reactive aggression over proactive aggression. We also found a phenomenon of total cynicism, which, in crisis conditions, has transformed from an individual deviation into a general internal group norm and an emotional buffer. Statistical analysis using the Mann–Whitney U-test enabled the differentiation of gender profiles: boys demonstrated a significantly higher level of proactive, instrumental aggression (p=0,007), whilst girls demonstrated a tendency towards cognitive hostility, hidden resentment and suspicion (p=0,023).

Special attention was paid to the factor of digitalisation. The study identified a 'ceiling effect', whereby 56,7% of adolescents spend more than 8 hours a day online. It was determined that the 8-hour mark is a critical threshold beyond which digital activity overshadows basic physiological needs. We conclude that the digital environment does not create new hostile feelings, but acts as a trigger that transforms latent emotional irritation into overt destructive reactions. The findings highlight the need to rethink psychological norms and to develop programmes for emotional resilience in conditions of social instability.

Keywords: adolescent aggression; reactive aggression; proactive aggression; cynicism; digitalisation; full-scale war; gender differences.

https://doi.org/10.31891/PT-2026-4-6
Стаття надійшла до редакції / Received 30.09.2026
Прийнята до друку / Accepted 05.11.2026
Опубліковано / Published 26.11.2026

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0

© Інокентій КОРНІЄНКО, Марія М'ЯСИЩЕВА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасне соціокультурне середовище характеризується радикальними змінами умов дорослішання, що зумовлено переходом від «реального» до «цифрового дитинства» [3; 6]. Традиційні психологічні підходи, що розглядають підліткову агресію переважно як вікову реакцію на психофізіологічні зміни, сьогодні виявляються недостатніми для пояснення складної структури поведінки молоді. У віртуальному просторі агресія набуває нових специфічних рис – анонімності, дистанційності та відсутності безпосереднього емоційного відгуку на стан жертви, що докорінно змінює механізми соціальної взаємодії [1; 7; 23].

Ситуація набуває особливої гостроти в екстремальному контексті повномасштабної війни в Україні, яка виступає потужним хронічним стресором [1; 4]. Тривала травматизація та соціальна нестабільність призводять до значного звуження «вікна толерантності» нервової системи [11]. У стані такого психофізіологічного перевантаження навіть незначні подразники можуть викликати непропорційно сильні емоційні реакції, де спалахи агресії стають автоматичним способом відновлення суб'єктивного відчуття контролю [10].

Таким чином, актуальність проблеми зумовлена гострим протиріччям між стрімким зростанням інтенсивності нових (зокрема цифрових) проявів агресії та дефіцитом науково обґрунтованих стратегій їх нівелювання в умовах подвійного тиску: тотальної діджиталізації та тривалої соціальної кризи. Дослідження чинників, що трансформують внутрішню напругу підлітка у відкриту агресію або глибокий цинізм, є критично важливим для розробки релевантних програм психологічної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичний фундамент дослідження базується на фундаментальних працях закордонних учених, зокрема на класичних теоріях психології розвитку та ідентичності Е. Еріксона, Г. Голла та Ж. Піаже, які розглядають підлітковий вік як період «шторму та натиску», етап підвищеної емоційної нестабільності та пошуку власного «Я» [18; 20; 24]. Механізми засвоєння агресивних моделей поведінки через спостереження та наслідування детально описані в соціально-когнітивній теорії А. Бандури [16; 17].

Сучасне розуміння трансформації дитинства під впливом технологій розкривається через підходи Дж. Гайдта та А. Лембке, які наголошують на психологічній «крихкості» цифрового покоління та механізмах залежності від швидких дофамінових стимулів, що знижують здатність підлітків витримувати фрустрацію [3; 5; 6]. Проблема цифрової агресії та кібербулінгу як системного явища популяційного рівня проаналізована у роботах Дж. Гайдта, З. Рауша, Дж. Патчіна, Л. Хіндуї, Б. О'Ніла та інших [19; 22; 23]. Важливим доповненням є концепція «дозозалежного ефекту» цифрового навантаження, обґрунтована у дослідженнях К. Рім та в офіційних звітах U.S. Surgeon General, де встановлено критичні пороги екранного часу, за якими ризики емоційних розладів суттєво зростають [15; 25].

Особливості в українському контексті, зокрема в умовах війни та соціальних криз, досліджували Т. Щербан, С. Костю, С. Алмаші, Ю. Білюченко, А. Шамне та інші [2; 12; 13; 14; 21].

Попри значну кількість напрацювань, існуючі підходи мають низку прогалин, яким присвячена дана стаття: трансформація соціалізації в анонімному «цифровому дитинстві» без емоційного відгуку, ігнорування «дозозалежного ефекту» інтернету на психіку, відсутність комплексного аналізу спільного впливу воєнної травматизації та тотальної діджиталізації на прояви ворожості, а також нерелевантність методів профілактики, які не враховують приховану «інтеріоризацію агресії» та цинізм підлітків. Саме фокус на взаємодії

екстремального цифрового часу та воєнного стресу через призму реактивної агресії визначає наукову новизну статті.

Формулювання цілей статті

Метою статті є емпіричне дослідження специфічних форм проявів агресії (реактивної, проактивної та когнітивної) у підлітків залежно від статі та інтенсивності їхньої онлайн-присутності.

Виклад основного матеріалу

Емпіричний етап дослідження було реалізовано в дистанційному форматі за допомогою інструментарію Google Forms. Загальний обсяг вибірки склав 30 респондентів у віковому діапазоні 14-18 років. Статева структура досліджуваних представлена 15 дівчатами (50,0%) та 14 хлопцями (46,7%). Один учасник (3,3%) скористався правом не зазначати свою гендерну належність. Дані цього респондента враховано в загальних показниках групи, проте виключено з порівняльного аналізу за статевою ознакою.

Діагностичний інструментарій дослідження містить три методики:

1. «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса та М. Перрі (24 твердження, 5-бальна шкала Лайкерта) діагностує фізичний (інструментальний), гнівливий (афективний) та ворожий (когнітивний) компоненти агресії [9].
2. «Шкала ворожості» В. Кука та Д. Медлей (27 тверджень, 6-бальна шкала) оцінює цинізм, агресивність і ворожість, де загальний бал від 65 свідчить про соціальне відчуження, а від 25 і менше – про високу адаптивність [8].
3. «Опитувальник реактивної та проактивної агресії» Е. Рейна й К. Доджа (23 твердження, 3-бальна шкала; використано авторський переклад) диференціює імпульсивні захисні реакції (реактивна шкала, 11 пунктів) від холоднокровних дій задля вигоди чи домінування (проактивна шкала, 12 пунктів) [26].

Поєднання методик створює цілісну тривимірну систему діагностики, яка дозволяє дослідити агресію підлітків не просто як фіксовану рису, а як динамічний процес в умовах воєнного стресу та діджиталізації.

Результати діагностики за методикою RPQ продемонстрували домінування реактивної агресії над проактивною формою поведінки. Середні показники респондентів за шкалою реактивності (10,63 бали) удвічі перевищують аналогічні дані проактивності (5,00 балів). Двократна перевага реактивного типу підтверджує висновок, що

агресивна поведінка більшості сучасних підлітків виступає формою захисту у відповідь на зовнішні подразники. В умовах повномасштабної війни підлітки перебувають у стані хронічного стресу та «оборонної готовності», де спалахи гніву стають способом відреагування на внутрішнє напруження. Статистичний аналіз за допомогою U-критерію Манна-Уїтні виявив значущу гендерну різницю у проявах проактивної агресії ($p=0,007$), де у хлопців середній бал (7,14) суттєво вищий, ніж у дівчат (3,27), що підтверджує схильність юнаків використовувати агресію як інструмент домінування. Водночас за показником реактивної агресії значущих відмінностей не виявлено ($p=0,485$), що вказує на універсальний характер імпульсивного гніву як наслідку травмуючих подій війни незалежно від статі.

Діагностика за опитувальником Басса-Перрі зафіксувала середній рівень загальної агресивності респондентів (67,97 бала). Аналіз структури свідчить про прихований характер агресії, де на перший план виходить когнітивна ворожість (підозрілість, відчуття образи та несправедливості). Фізична агресія та гнів не перевищують нормативних значень. Це демонструє, що підлітки схильні контролювати зовнішні прояви сили, перетворюючи їх на вороже ставлення до оточення. Порівняльний аналіз виявив суттєву різницю ($p=0,023$) у рівнях когнітивної ворожості: у дівчат цей показник значно вищий, ніж у хлопців, що вказує на схильність дівчат до прихованої неприязні. За шкалами фізичної агресії та гніву математично значущих розбіжностей не зафіксовано, що демонструє схожу інтенсивність емоційних реакцій у представників обох статей.

Аналіз за методикою Кука–Медлей дозволив встановити якісну ієрархію компонентів ворожості, де домінують афективна ворожість (4,05 бала) та когнітивний цинізм (4,01 бала), тоді як поведінкова агресивність є найнижчою (3,77 бала). Найбільш показовим результатом стало тотальне переважання високого рівня цинізму: згідно з нормами методики, 96,6% підлітків (29 з 30 респондентів) продемонстрували високий або середньо-високий рівень зневіри в щирості людей. Цей феномен пояснюємо формуванням специфічної «внутрішньогрупової норми», де соціальна відчуженість виступає захисним емоційним буфером в умовах війни та цифрового спотворення соціальних сигналів. Хоча дівчата демонструють вищу афективну напруженість (4,31 проти 3,71 у хлопців), статистичний аналіз не виявив значущих розбіжностей, що свідчить про спільний профіль ворожості, сформований соціальною нестабільністю.

Важливим аспектом стало вивчення інтенсивності цифрової активності, де було зафіксовано «ефект стелі»: 56,7% підлітків

проводять онлайн понад 8 годин на добу. Межа у 8 годин відображає надмірне навантаження, що витісняє сон, фізичну активність і живе спілкування підлітка. Зафіксований у дослідженні «ефект стелі» свідчить про стискання даних шкалою. Це обмежує диференціацію групи з екстремальним навантаженням і потребує розширення часового діапазону в майбутньому, щоб дослідити таку активність як форму «цифрової втечі» від реалій війни.

Порівняльний аналіз груп за допомогою U-критерію Манна-Уїтні виявив слабкі статистичні тенденції, які не є статистично значущими (p=0,060), але вказують на незначне зростання рівнів реактивної агресії (11,94 бала проти 8,92) та фізичної агресії (24,76 бала проти 20,23) у підлітків з екстремальним онлайн-навантаженням. Разом з тим показники цинізму та ворожості виявилися практично однаковими. Це свідчить про те, що активна цифрова присутність не генерує нових деструктивних настановлень. Вона скоріше переводить латентне внутрішнє напруження в маніфестні форми агресивної поведінки.

Кореляційний аналіз за Спірменом підтвердив наявність помітного позитивного зв'язку (r=0,511) між часом онлайн та загальною агресією за RPQ. Встановлено тісну узгодженість між реактивною агресією та фізичною агресією (r=0,627), а також гнівом (r=0,635), що підкреслює захисну природу імпульсивних дій. Цинізм також виявився когнітивним фундаментом для агресивної поведінки (кореляція з агресивністю r=0,635).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей підліткової агресії в умовах повномасштабної війни та тотальної діджиталізації дозволяють стверджувати, що структура деструктивної поведінки сучасної молоді суттєво трансформувалася у бік захисної реактивності та глибокого соціального цинізму. Переважання реактивного типу агресії над проактивним свідчить про перехід підлітків у стан постійної «оборонної готовності», де імпульсивний гнів стає автоматичним способом реагування на стрес.

Зафіксований високий рівень цинізму у вибірці фактично нівелює класичне поняття психологічної норми, перетворюючись на специфічний емоційний буфер та «внутрішньогрупову норму» соціального сприйняття.

Гендерна специфіка проявів агресивності виявляється у схильності хлопців до інструментального суперництва та проактивного

тиску, тоді як у дівчат деструктивність частіше набуває форми високої когнітивної ворожості, підозрілості та прихованих образ.

Перспективи подальших розвідок мають бути спрямовані на глибше вивчення груп із екстремальним цифровим навантаженням для подолання «ефекту стелі». Також, оскільки зафіксовано тотальне переважання високого рівня цинізму важливо простежити, як ця «внутрішньогрупова норма» вплине на подальшу соціалізацію підлітків у дорослому віці. Подальші роботи можуть вивчати, чи трансформується цей цинізм у стійку антисоціальну поведінку, чи він залишиться лише тимчасовим захисним буфером періоду війни. Пріоритетним напрямком роботи з підлітками має стати розвиток емоційної саморегуляції та навичок ненасильницького спілкування. Результати дослідження демонструють доцільність розробки практичних рекомендації щодо когнітивної корекції соціальних настанов (зокрема зниження рівнів цинізму та ворожості).

Література

1. Аналітичний звіт за результатами опитування українських підлітків у 2022/2023 роках «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» в межах міжнародного проєкту ВООЗ «Health behaviour schoolage children» (HBSC) / Т. Бондар, О. Ганюков, А. Зінченко та ін. Київ : ЮНІСЕФ, 2024. 94 с.

2. Білюченко Ю. М. Особливості агресивності осіб, що належать до різних статево-вікових груп : дис. ... д-ра філософії : 053 Психологія / Білюченко Юлія Миколаївна; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2024. 234 с.

3. Гайдт Дж. Тривожне покоління. Як радикальна трансформація дитинства спричинила епідемію психічних розладів / пер. з англ. О. Савінової. Харків : Vivat, 2025. 368 с.

4. Гошовський Я. О., Брецко І., Шкуркін В. В. Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку емпатії в юнацькому віці. *Становлення особистості: персоногенетичний контекст: збірник тез доповідей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Мукачево, 23–24 квітня 2025 р.) / гол. ред. Л. І. Капітан. Мукачево : МДУ, 2025. С. 42-44.

5. Лембке А. Дофамінове покоління. Де межа між болем і задоволенням / пер. з англ. Н. Яцюк. Київ : Лабораторія, 2024. 208 с.

6. Лук'янофф Г., Гайдт Дж. Крихкість інтернет-покоління. Як тепличне виховання шкодить сучасній молоді / пер. з англ. Є. Кузнєцової. Київ : Наш Формат, 2022. 400 с.

7. Марценюк М. О., Васько Х. І. Формування психологічних чинників булінгу серед учнів підліткового віку. *Становлення особистості професіонала у постковідному просторі*: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 травня 2022 р., м. Мукачево) / гол. ред. Т. Д. Щербан. Мукачево : МДУ, 2022. С. 64-67.

8. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : зб. практ. матеріалів / авт.-упоряд.: О. Степанюк, О. Мельниченко. Київ, 2020. 132 с.

9. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. Т. 1 / за заг. ред. Н. Пророк. Київ, 2018. 208 с.

10. Станчишин В. Емоційні гойдалки війни. Роздуми психотерапевта про війну. Київ : Віхола, 2026. 312 с.

11. Стенлі Е. Вікно толерантності. Розширити, щоб процвітати попри стрес і відновитися після травми / пер. з англ. Г. Шаховської. Харків : Vivat, 2026. 656 с.

12. Шамне А. В. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія / А. В. Шамне, С. А. Прахова. Київ, 2018. 278 с.

13. Щербан Т. Д., Буря В. В. Дослідження посттравматичного стресового розладу у підлітків вимушених переселенців. *Становлення особистості: персоногенетичний контекст* : збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 18-19 травня 2023 р.) / гол. ред. Т. Д. Щербан. Мукачево : МДУ, 2023. С. 117-119.

14. Щербан Т. Д., Самойлов О. С. Соціалізація покоління Z: переваги та ризики цифрового середовища. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»* / голов. ред. Т. Д. Щербан. Мукачево-Ченстохова : РВВ МДУ; Академія ім. Я. Длугоша, 2024. Вип. 2(37). С. 158-165.

15. Associations Between Time Spent Using Social Media and Internalizing and Externalizing Problems Among US Youth / K. E. Riehm, K. A. Feder, K. N. Tormohlen et al. *JAMA Psychiatry*. 2019. Vol. 76, № 12. P. 1266-1273.

16. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective on Human Nature / edited by D. Cervone. Hoboken : John Wiley and Sons Ltd, 2023. 240 p.

17. Bandura A., Walters R. H. Adolescent aggression: A study of the influence of child-training practices and family interrelationships. N. Y. : Ronald, 1959. 475 p.

18. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.

19. Haidt J., Rausch Z. Social media is harming adolescents at a scale large enough to cause changes at the population level : Chapter 3. World Happiness Report 2026. Oxford : Wellbeing Research Centre, University of Oxford, 2026. P. 68-106.

20. Hall G. S. Adolescence. London : Forgotten Books, 2018. Vol. 1 : Its Psychology (Classic Reprint). 618 p.

21. Kostiu S. J., Almashi S. I. Development of adolescents' emotional competence // Вісник Національного університету оборони України : збірник наукових праць. Київ : НУОУ, 2025. Вип. 4(86). P. 114-122. DOI: 10.33099/2617-6858-25-86-4-114-122.

22. O'Neill B. The influence of social media on the development of children and young people : study / requested by the CULT Committee. Brussels : European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, 2023. 84 p.

23. Patchin J. W., Hinduja S. 2025 Cyberbullying Data / Cyberbullying Research Center. 2025. URL: https://cyberbullying.org/2025-cyberbullying-data (дата звернення: 02.07.2026).

24. Piaget J. The Psychology of Intelligence / transl. by M. Piercy, D. E. Berlyne. London : Routledge, 2001. 202 p.

25. Social Media and Youth Mental Health: The U.S. Surgeon General's Advisory / U.S. Department of Health and Human Services, Office of the Surgeon General. Washington, DC, 2023. 25 p. URL: https://hhs.gov (дата звернення: 22.04.2026).

26. The Reactive-Proactive Aggression Questionnaire: Differential Correlates of Reactive and Proactive Aggression in Adolescent Boys / A. Raine, K. Dodge, R. Loeber et al. *Aggressive Behavior*. 2006. Vol. 32, Iss. 1. P. 159-171.

References

1. Analitychnyi zvit za rezultatamy opytuvannia ukrainskykh pidlitkiv u 2022/2023 rokakh «Zdorovia ta povedinkovi oriientatsii uchnivskoi molodi» v mezhakh mizhnarodnoho proiektu VOOZ "Health behaviour schoolage children" (HBSC) / T. Bondar, O. Haniukov, A. Zinchenko ta in. Kyiv : YuNISEF, 2024. 94 s.

2. Biliuchenko, Yu. M. Osoblyvosti ahresyvnosti osib, shcho nalezhat do riznykh statevo-vikovykh hrup : dys. ... d-ra filosofii : 053 Psykholohiia / Biliuchenko Yuliia Mykolaivna; MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. - Kharkiv, 2024. - 234 s.

3. Haidt Dzh. Tryvozhne pokolinnia. Yak radykalna transformatsiia dytynstva sprychynyla epidemiiu psykhichnykh rozladiv / per. z anhl. O. Savinovoi. Kharkiv : Vivat, 2025. 368 s.

4. Hoshovskyi Ya. O., Bretsko I., Shkurkin V. V. Empirychne doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvostei rozvytku empatii v yunatskomu vitsi. Stanovlennia osobystosti: personohenetychnyi kontekst: zbirnyk tez dopovidei za materialamy III Mizhnarodnoi naukovo-

praktychnoi konferentsii (m. Mukachevo, 23–24 kvitnia 2025 r.) / hol. red. L. I. Kapitan. Mukachevo : MDU, 2025. S. 42–44.

5. Lembke A. Dofaminove pokolinnia. De mezha mizh bolem i zadovolenniam / per. z anhl. N. Yatsiuk. Kyiv : Laboratoriia, 2024. 208 s.

6. Lukianoff H., Haidt Dzh. Krykhkist internet-pokolinnia. Yak teplychne vykhovannia shkodyt suchasnii molodi / per. z anhl. Ye. Kuznietsovoi. Kyiv : Nash Format, 2022. 400 s.

7. Martseniuk M. O., Vasko Kh. I. Formuvannia psykholohichnykh chynnykiv bulinhu sered uchniv pidlitkovoho viku. Stanovlennia osobystosti profesionala u postkovidnomu prostori: zbirnyk tez dopovidei za materialamy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (12-13 travnia 2022 r., m. Mukachevo) / hol. red. T. D. Shcherban. Mukachevo : MDU, 2022. S. 64–67.

8. Metodychnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki vprovadzhuiut typovu prohramu dlia kryvdnykiv : zb. prakt. materialiv / avt.-uporiad.: O. Stepaniuk, O. Melnychenko. Kyiv, 2020. 132 s.

9. Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy : navch. posib. T. 1 / za zah. red. N. Prorok. Kyiv, 2018. 208 s.

10. Stanchyshyn V. Emotsiini hoidalky viiny. Rozdumy psykhoterapevta pro viinu. Kyiv : Vikhola, 2026. 312 s.

11. Stenli E. Vikno tolerantnosti. Rozshyryty, shchob protsvitaty popry stres i vidnovytysia pislia travmy / per. z anhl. H. Shakhovskoi. Kharkiv : Vivat, 2026. 656 s.

12. Shamne A. V. Psykholohiia frustratsiinykh staniv ta reaktsii pidlitkiv: teorii, problemy, diahnostyka : monohrafiia / A. V. Shamne, S. A. Prakhova. Kyiv, 2018. 278 s.

13. Shcherban T. D., Buria V. V. Doslidzhennia posttravmatychnoho stresovoho rozladu u pidlitkiv vymushenykh pereselentsiv // Stanovlennia osobystosti: personohenetychnyi kontekst : zbirnyk tez dopovidei za materialamy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Mukachevo, 18–19 travnia 2023 r.) / hol. red. T. D. Shcherban. Mukachevo : MDU, 2023. S. 117–119.

14. Shcherban T. D., Samoilov O. S. Sotsializatsiia pokolinnia Z: perevahy ta ryzyky tsyfrovoho seredovyshcha // Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Osvita i nauka" / holov. red. T. D. Shcherban. Mukachevo-Chenstokhova : RVV MDU; Akademiia im. Ya. Dluhosha, 2024. Vyp. 2(37). S. 158–165.

15. Associations Between Time Spent Using Social Media and Internalizing and Externalizing Problems Among US Youth / K. E. Riehm, K. A. Feder, K. N. Tormohlen et al. // JAMA Psychiatry. 2019. Vol. 76, № 12. P. 1266–1273.

16. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective on Human Nature / edited by D. Cervone. Hoboken : John Wiley and Sons Ltd, 2023. 240 p.

17. Bandura A., Walters R. H. Adolescent aggression: A study of the influence of child-training practices and family interrelationships. N. Y. : Ronald, 1959. 475 p.

18. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.

19. Haidt J., Rausch Z. Social media is harming adolescents at a scale large enough to cause changes at the population level : Chapter 3. World Happiness Report 2026. Oxford : Wellbeing Research Centre, University of Oxford, 2026. P. 68–106.

20. Hall G. S. Adolescence. London : Forgotten Books, 2018. Vol. 1 : Its Psychology (Classic Reprint). 618 p.

21. Kostiu S. J., Almashi S. I. Development of adolescents emotional competence // Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats. Kyiv : NUOU, 2025. Vyp. 4(86). P. 114–122. DOI: 10.33099/2617-6858-25-86-4-114-122.

22. ONeill B. The influence of social media on the development of children and young people : study / requested by the CULT Committee. Brussels : European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, 2023. 84 p.

23. Patchin J. W., Hinduja S. 2025 Cyberbullying Data / Cyberbullying Research Center. 2025. URL: https://cyberbullying.org/2025-cyberbullying-data (data zvernennia: 02.07.2026).

24. Piaget J. The Psychology of Intelligence / transl. by M. Piercy, D. E. Berlyne. London : Routledge, 2001. 202 p.

25. Social Media and Youth Mental Health: The U.S. Surgeon Generals Advisory / U.S. Department of Health and Human Services, Office of the Surgeon General. Washington, DC, 2023. 25 p. URL: https://hhs.gov (data zvernennia: 22.04.2026).

26. The Reactive–Proactive Aggression Questionnaire: Differential Correlates of Reactive and Proactive Aggression in Adolescent Boys / A. Raine, K. Dodge, R. Loeber et al. // Aggressive Behavior. 2006. Vol. 32, Iss. 1. P. 159–171.